

AÇIKLANMIŞ KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜKLER İNDEKSİ ÇERÇEVESİNDE AB ADAY ÜLKELERİ ENERJİ SEKTÖRÜ REKABET GÜCÜ ANALİZİ (2006-2016)**Dr. Öğretim Üyesi Nurdan KUŞAT¹****Özet**

Küresel yapının ivmelediği hızlı ekonomik büyüme, nüfus artışı ve şehirleşme; hem ulusal hem uluslararası arenanın en önemli gündem konusudur. Bu çalışma gelişmiş ekonomileri temsil eden AB 28 ülkelerinin dünya ticaretindeki enerji sektörü rekabet gücü analizinin yanı sıra, AB aday ülkelerinin de bu sektördeki rekabet güçlerini test etmektedir. Çalışma da Balassa'nın Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantages – RCA) indeksi kullanılmak suretiyle AB 28 ülkeleri ve AB aday ülkelerinin enerji sektörü rekabet gücü ölçülmesi gerçekleştirilmiştir. Hesaplamalarda SITC Rev 3 çerçevesinde 3. basamakta yer alan verilerden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular incelenen ülkelerden sadece Karadağ ve Arnavutluk'un enerji sektöründeki rekabet avantajını göstermektedir (2016 yılı için). Bu genel değerlendirmeye karşılık Karadağ'ın 3.32 "Taş, Kok ve Briket Kömürü" ticaretinde çok yüksek bir rekabet avantajı ortaya koyduğu, Arnavutluk'un 3.33 "Petrol ve Petrolde Edilen Ürünler" de çok yüksek olmasa da belirgin bir rekabet üstünlüğü sergilediği gözlenmektedir. Türkiye'nin ise 3.35 "Elektrik Enerjisi" alt basamağında sahip olduğu rekabet avantajını yıllar itibarıyla kaybederek, üstünlüğü Karadağ, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Arnavutluk'a kapırdığı dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rekabet Gücü, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler, Enerji Sektörü, AB, AB Aday Ülkeleri.

EU CANDIDATE COUNTRIES' ENERGY SECTOR COMPETITIVENES ANALYSIS IN THE FRAMEWORK OF REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE INDEX (2006-2016)**Abstract**

Rapid economic growth, population art and urbanization accelerated by global structure; they are the most important agendas of both national and international arena. In addition to analyzing the competitiveness of the energy sector in the world trade of the EU 28 countries which represent developed economies, EU candidate countries' competitiveness in this sector are also tested. In the study, energy sector competitiveness measurement of EU 28 countries and EU candidate countries was carried out using Balassa's Revealed Comparative Advantages (RCA) index. In the calculations, in the third step of the SITC Rev 3 framework are used. Result of this study shows that only Montenegro and Albania have a global competitive advantage in energy sector (for the year 2016). In response to this general assessment, Montenegro's 3.32 "Coal, Coke And Briquettes" trade showed a very high competitive advantage, and also it is observed that Albania's 3.33 "Petroleum, Petroleum Products And Related Materials" show a significant competitive advantage, though not very high. Turkey has lost its competitive advantage under the 3:35 "Electric Current" stage year to year against Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Albania.

Keywords: Competitiveness, Revealed Comparative Advantages, Energy Sector, EU, EU Candidate Countries.

Özgün Araştırma / Original Article

¹ Sorumlu yazar/Corresponding Author, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta - Türkiye, nurdankusat@sdu.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0002-2823-8948

GİRİŞ

‘Enerji’ tüm dünya ekonomilerinin en önemli gündem konularından birini oluşturmaktadır. Bazı ülkeler için yoğun enerji kullanımının çevresel etkileri gündem teşkil ederken, bazı ülkeler için yetersiz enerji sahipliği kaynaklı kalkınma sorunları öne çıkmaktadır. Bir kısım ülke içinse aşırı enerji potansiyelinin yarattığı uluslararası siyasi baskılar söz konusudur ki, bu durum biraz daha karmaşık bir yapı sergiler. Fakat gündem gerekçesi her ne olursa olsun enerji; her ülke ekonomisinin büyüme, kalkınma ve gelişme süreçlerinin vazgeçilmezli olup, sürdürülebilirliği bir şekilde sağlanmak zorunda olan, olmazsa olmaz bir üretim faktörüdür.

Enerjinin ülkeler için vazgeçilmezliği, hükümetlerin mevcut ulusal enerji kaynaklarını en etkin şekilde kullanmaları gereğini doğururken, aynı zamanda geleceğe yönelik enerji politikalarını da en akılcı şekilde oluşturmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu anlamda yerli ve yabancı literatürde ön plana çıkan pek çok yayına rastlanması da çok şaşırtıcı değildir. Gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, genellikle ülkelerin enerji potansiyellerini araştırmaya, yenilenebilir enerji kullanımının yaygınlaştırılarak sürdürülebilir bir enerji dengesi oluşturulmaya ve aynı zamanda sürdürülebilir bir ‘dünya enerji modeli’ geliştirmeye yönelik çalışmaların ağırlıklı olduğu gözlenmektedir. Bir diğer ifadeyle bu çalışmaların geniş bir kısmı enerji olgusuna teknik bir perspektiften yaklaşmakta, işin sosyal boyutunu da genellikle sürdürülebilir bir dünya çerçevesinde inşa etmektedir.

Ekonomik sürdürülebilirlik çerçevesinde gelişmiş ülkeler için enerji; genelde enerji kaynaklarının sürdürülebilirliğinin sağlanması boyutunda anlamlılık kazanırken (daha çok teknik ve bir anlamda çevresel kaygılar çerçevesinde), gelişmekte olan ülkeler için üretimin sürdürülebilirliği (daha çok enerji kaynağı) boyutunda anlaşılmaktadır. Bu bakış açısından enerji sektörüne yoğunlaştığımızda ve liberal ticari ilişkileri dikkate aldığımızda, çalışma alanımız olan AB 28 ülkeleri ve AB aday ülkeleri için enerji sektörünün farklı anlamlar üstlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nihayetinde bu çalışma hem gelişmiş ülke statüsündeki AB 28 ülkelerini, hem de Türkiye, Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Bosna Hersek ve Makedonya’dan oluşan gelişmekte olan ülkeleri kapsamaktadır. Bu ülkelerin her birinin gelişmişlik düzeyi birbirinden farklı olsa da, enerjiye olan ihtiyaçları bu ülkeler için ortak bir gerçekliktir. Özellikle AB’ye tam üye olarak katılabilme arzularını dikkate aldığımızda, enerji sektöründeki rekabet avantajına sahipliğin aday ülkeler için ne kadar büyük önem taşıdığı da ortaya çıkmaktadır.

Çalışma kapsamında, yukarıdaki gerekçelerle çalışmanın örnekleme içerisine alınan AB 28 ülkeleri ve AB aday ülkelerinin enerji sektörlerindeki rekabet avantajları; Balassa tarafından geliştirilen Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantages – RCA) indeksi kullanılmak suretiyle test edilmektedir. Hesaplama SITC Rev 3 çerçevesinde 3. basamakta “Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler” başlığı altında yer alan ve bu basamağın altında ayrıca değerlendirilen “Taş, Kok ve Briket Kömürü”, Petrol ve Petrolden Elde Edilen Ürünler”, “Doğalgaz ve Mamül Gaz” ve “Elektrik Enerjisi” alt basamaklarındaki verilerden yararlanılmıştır. Mevcut verilere <https://comtrade.un.org/data> ve <https://www.wto.org> adreslerinden ulaşılmış ve hesaplamalar Balassa’nın Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantages – RCA) denkleminde yerine konulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın başlangıcında ülkelerin AB’ye adaylık süreçleri hakkında kısa bir bilgilendirme yapılarak, adı geçen ülkeler ve AB 28 ülkelerinin dünya ticaretindeki profilleri dış ticaret verileri ile somut bir şekilde ortaya koyulmaktadır. Akabinde; enerji sektörünün ekonomik kalkınmadaki önemine yönelik literatür taramasına yer verilmekte ve örnekleme oluşturan ülkelerin enerji sektöründeki uluslararası ticari verileri değerlendirilmektedir. Son aşamada ise çalışmanın uygulama kısmını oluşturan ve örneklemedeki ülkelere ait enerji sektörü rekabet analizi yapılmakta ve çalışma bulguları değerlendirilmektedir.

1. AB 28 VE AB ADAY ÜLKELERİNE GENEL BAKIŞ

Günümüzde AB dünyadaki en başarılı ekonomik entegrasyon örneği olarak kabul edilmektedir. Birlik; 1957 yılında AET (Avrupa Ekonomi Topluluğu) adıyla ve 6 kurucu üyeyle çıktığı yolculuğunda, şu an 28 asil üyesi ve 7 aday ve potansiyel aday üyesi ile emin adımlarla ilerlemektedir. 1973 yılında 3, 1981’de 1, 1986’da 2 ve 1995’de 3 ülkeyi bünyesine alarak yavaş ve temkinli bir şekilde genişleme sürecine girmesine rağmen; 2004’de 10 Avrupa ülkesine kapılarını açmış ve 2007’de 2, 2013’de 1 ülkeyi

daha Birlik içerisine almıştır. 2004'den itibaren Birlik'e entegre edilen ülkeler gerek küçük ekonomik potansiyelleri, gerekse dönüşüm ekonomisi içerikli yapılarıyla çok fazla ses getirmiş olsa da; Avrupalı küçük ülkelere yeni bir umut olmuştur.

Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nin 90'lı yılların başında dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan küçük ulus devletler, sosyalist ekonomik yapıdan kapitalist ekonomik yapıya geçerken yaşadıkları ekonomik ağırlıklı sorunlardan kurtulabilmek için, AB'nin üyesi olmayı bir çözüm yolu olarak görmüşlerdir. AB de bu çerçevede özellikle pazar payını artırmak umuduyla bu yaklaşıma sıcak geri dönüşlerde bulunmuştur.

1.1. AB Aday Ülkeleri

Çalışma tarihi itibarıyla AB'nin aday ülke statüsüyle görüşmelere başladığı yada potansiyel aday olarak kabul ettiği ve zaman içerisinde üyelik müzakerelerine başlayacağını belirttiği ülke sayısı 7'dir. Bu ülkelerden Türkiye, Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk ve Makedonya aday ülke; Bosna-Hersek ve Kosova potansiyel aday ülke statüsünde değerlendirilmektedir (<http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=282>).

1959 yılında Türkiye ve AB arasında imzalanan Ankara Anlaşması, Türkiye'nin AB'ye "tam üye" statüsüyle katılmak adına verdiği mücadelede başlangıç noktasını oluşturmaktadır. 1995 yılında Toplulukla Türkiye arasında Gümrük Birliği statüsünde kısmi çerçeveli bir ekonomik entegrasyon oluşturulması ise Türkiye - AB ilişkilerinde ikinci çıkış noktası olarak kabul edilmektedir. 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi ise bu ilişkiye son şeklini veren ve Türkiye için bu ilişkinin günümüzdeki görünümünü de anlatan "aday ülke" statüsünü kazandıran en son aşamadır. Bu çerçevede 1959'dan 1999'a gelene kadar Türkiye - AB ilişkilerinde yaşanan inişli çıkışlı sürecin sonucu Türkiye için sadece AB'ye aday ülke statüsünün kazanımı olmuş ve günümüzde bu statünün bir üst basamağı olan tam üyelik mertebesine geçiş halen sağlanamamıştır.

Makedonya'nın AB'ye üyelik başvurusu 2004 yılı başlarında gerçekleşmiş ve aday üyelik onayı 2005 yılı sonlarında alınmıştır. Makedonya bu açıdan, Hırvatistan'dan sonra aday ülke statüsüne en hızlı şekilde kabul edilen ikinci Avrupa ülkesi olmuştur (Hırvatistan bu konuda birinciliğe sahip ülkedir) (<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=267&l=1>). Fakat Makedonya tam üyelik konusunda bu kadar şanslı olamamış, Yunanistan'ın engellemeleri ve 2015 yılında ülkede başlayan siyasi kriz sürecin işleyişindeki ivmeyi geriye doğru çalıştırmıştır (<http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=282>).

Sırbistan'ın yakın geçmişte Doğu Avrupa'da yaşanan ve insanlık tarihi için çok büyük bir ayıp olarak kabul edilen insanlık dışı olaylardaki rolü yadsınamaz. Fakat Sırbistan'ın bu süreçten sorumlu olarak kabul edilenleri tutuklayarak Lahey'e sevk etmesi, AB tarafından önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Bu bakış açısıyla ülkenin 2009 yılı sonundaki üyelik başvurusu 2012 yılı başlarında kabul edilerek, 2014 yılı itibarıyla de Birlik ile tam üyelik müzakerelerine başlanmıştır (<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=49043&l=1>).

2006 yılında Sırbistan'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanan Karadağ ise, AB'ye üyelik başvurusunu 2008 yılı sonunda gerçekleştirmiş ve 2010 yılı sonu itibarıyla de aday ülke olarak Birlik içerisinde yeni konumuna kavuşmuştur. Karadağ - AB arasındaki katılım müzakereleri ise 2012 yılı Haziran'ında başlamış ve halen devam etmektedir (<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=45465&l=1>).

Arnavutluk AB'ye üyelik başvurusunu 2009 yılında gerçekleştirmiş ve AB tarafından bu başvuru 2014 yılı ortalarında aday ülke statüsüyle kabul edilmiştir (<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=49992&l=1>). AB'ye katılım müzakerelerine başlanabileceği olurunun ise 2016 yılında elde etmiştir (<http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=282>).

Günümüzde AB'ye "potansiyel aday ülke" statüsüne sahip olan iki ülke dikkat çekmektedir. Bunlardan bir tanesi Bosna - Hersek, diğeri BM Güvenlik Konseyi Kararı (1244) altındaki Kosova'dır.

Bosna - Hersek'in AB tarafından potansiyel aday ülke olarak kabulü 2013 yılı ortalarında gerçekleşmiş olmasına rağmen (<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=45469&l=1>), ülke tam üyelik başvurusunu 2016 Şubat ayında yapmıştır. Fakat AB ile Bosna - Hersek arasındaki müzakere sürecine henüz başlanmamıştır (http://www.mfa.gov.tr/no_-230_-20-eylul-2016_-bosna-hersek_in-ab-adaylik-basvurusunun-kabuledilmesi-hk_.tr.mfa).

Kosova'nın AB üyelik sürecinde karşılaştığı en önemli sorun, AB üyesi olan Romanya, Slovakya, İspanya, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından tanınmaması olmaktadır (<http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=282>). Kosova ile AB arasında 2013 yılı sonu itibariyle İstikrar ve İşbirliği müzakerelerine başlanmış ve 2015 yılı sonlarında İstikrar ve İşbirliği Anlaşması imzalanmış olmasına karşın, henüz ülkenin pek çok alanda AB'ye uyum için erken aşamada bulunduğu kabul edilmektedir (<http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=282>).

1.2. AB 28 ve AB Adayların Dış Ticaret Performansları

Bu bölümde AB28 ve aday / potansiyel aday ülkelerin önce dünya ticareti içerisindeki dış ticaret değerlerine, sonrasında ise aday ve potansiyel aday ülkelerin AB ile ticaretlerinin değer ve paylarına göz atılmaktadır. Fakat Kosova'nın dış ticaret verilerine ulaşamadığı için bu tablolarda yer almamaktadır.

Tablo 1, 2006-2016 yılları arasında AB28 ve aday ülkelerinin tüm dünya ile gerçekleştirdikleri ihracat değerlerini göstermek için düzenlenmiştir.

Tablo 1. AB28 ve AB Aday Ülkeleri Toplam İhracat Değerleri (2006-2016) (Milyon \$)

Yıllar	Dünya	AB28	Türkiye	Sırbistan	Karadağ	Arnavutluk	Makedonya	Bosna Hersek
2006	12131000	4606065	85535,0	6428,0	556,5	798,0	2401,0	3323,0
2007	14023000	5366010	107271,8	8824,7	626,3	1077,6	3398,3	4152,0
2008	16160000	5954870	132027,2	10972,1	616,6	1354,8	3990,6	5021,1
2009	12555000	4613535	102142,6	8345,1	387,5	1090,6	2708,5	3953,9
2010	15301000	5183905	113883,2	9794,5	436,6	1544,6	3351,4	4803,1
2011	18338000	6092185	134906,9	11779,5	627,5	1951,0	4478,3	5850,1
2012	18496000	5808580	152461,7	11229,0	468,8	1968,0	4015,4	5161,8
2013	18953000	6076950	151802,6	14614,4	498,4	2331,5	4298,8	5687,3
2014	19001000	6158385	157610,2	14845,2	440,9	2430,6	4964,1	5890,7
2015	16488000	5389370	143838,9	13378,9	351,8	1929,6	4530,1	5099,2
2016	15985000	5379330	142557,4	14851,8	360,5	1962,1	4787,2	5326,7

Kaynak: <https://www.wto.org>, Erişim: 05.02.2018.

2006 yılı itibariyle 12.131.000 milyon \$ olan dünya ihracatının, 2016 yılında yaklaşık %32 oranında artarak 15.985.000 milyon \$'a yükseldiği gözlenmektedir. AB28 ülkeleri ise 2006 yılında bu ihracat değerinin yaklaşık %38'ini gerçekleştirirken, 2016 yılında yaklaşık %34'ünü gerçekleştirmeye başlamışlardır. Dünya toplam ihracatı içerisindeki payları oransal olarak azalmasına rağmen, AB ülkeleri yine de dünyanın lider ihracatçı ülke/ülke grubunu oluşturmaktadır.

AB aday ülkeleri arasında dünya ihracatı içerisinde en fazla ağırlığa sahip olan ülke ise Türkiye'dir. Türkiye'yi sırasıyla Sırbistan, Bosna Hersek, Makedonya, Arnavutluk ve Karadağ takip etmektedir. Tablo 1 ayrıca Karadağ'ın ihracatında yıllar itibariyle meydana gelen aşınmayı da göstermektedir.

Tablo 2, 2006-2016 yılları arasında AB28 ve aday ülkelerinin tüm dünya ile gerçekleştirdikleri ithalat değerlerini göstermek için düzenlenmiştir.

Tablo 2. AB28 ve AB Aday Ülkeleri Toplam İthalat Değerleri (2006-2016) (Milyon \$)

Yıllar	Dünya	AB28	Türkiye	Sırbistan	Karadağ	Arnavutluk	Makedonya	Bosna Hersek
2006	12461000	4870290	139576,0	13172,3	1841,5	3058,0	3762,7	7345,0
2007	14330000	565516	170062,7	19164,0	2867,3	4187,5	5280,6	9720,1
2008	16572000	6358375	201963,6	24331,0	3731,2	5250,6	6882,7	12188,6
2009	12782000	4809190	140928,4	16047,4	2313,1	4550,0	5072,8	8773,3
2010	15511000	5421065	185544,3	16734,5	2181,9	4405,9	5474,5	9223,0
2011	18503000	6330060	240841,7	19861,9	2544,0	5395,7	7027,2	11050,6
2012	18705000	5950945	236545,1	18924,9	2336,4	4482,3	6522,4	10019,1
2013	19016000	6011965	251661,3	20542,5	2354,3	4901,7	6619,6	10294,9
2014	19095000	6145655	242177,0	20608,6	2369,3	5229,8	7301,4	10990,4
2015	16734000	5325300	207234,4	18211,2	2039,4	4320,4	6426,8	8994,0
2016	16229000	5342585	198618,2	19237,3	2285,6	4669,2	6757,5	9129,6

Kaynak: <https://www.wto.org>, Erişim: 05.02.2018.

2006 yılı itibariyle 12.461.000 milyon \$ olan dünya ithalatının, 2016 yılında yaklaşık %30 oranında artarak 16.229.000 milyon \$'a yükseldiği gözlenmektedir. AB28 ülkeleri ise 2006 yılında bu ithalat değerinin yaklaşık %39'unu gerçekleştirirken, 2016 yılında %6'lık bir azalışla yaklaşık %33'ünü

gerçekleştirmeye başlamışlardır. Dünya toplam ithalatı içerisindeki payları oransal olarak azalmasına rağmen, AB ülkeleri yine de dünyanın lider ithalatçı ülke grubunu oluşturmaktadır.

AB aday ülkeleri arasında dünya ithalatı içerisinde en fazla ağırlığa sahip olan ülke ise, ihracatta da olduğu gibi, Türkiye'dir. Türkiye'yi sırasıyla Sırbistan, Bosna Hersek, Makedonya, Arnavutluk ve Karadağ takip etmektedir. Tablo 2 tüm aday ülkelerin ithalatlarının 2006-2016 yıl aralığında arttığını da göstermektedir.

2. ENERJİ SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ VE AB 28 VE ADAY ÜLKELERDE ENERJİ SEKTÖRÜ TİCARETİ

Gelişmişlik düzeyine bakılmaksızın tüm ülkeler için ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği büyük oranda üretimin sürdürülebilirliğine bağlıdır. Üretimin en önemli yapı taşı ise enerjidir. Fakat dünya üzerindeki ülkeleri incelediğimizde enerji sahipliklerinin birbirinden farklı olduğunu görürüz. Hatta enerji sahipliklerinin yanı sıra enerjiye sahip olmak için gösterdikleri çabalar da birbirlerinden farklılık arz eder. Bu anlamda bu bölüm enerji sektörünün ülke ekonomileri için önemini anlatan ve bu konuda yapılmış olan bazı çalışmalara yer vermenin yanı sıra, AB 28 ve AB'ye aday statüsünde bağlı olan ülkelerin enerji ticaretlerinin sayısal boyutlarını göstermek amacıyla oluşturulmuştur.

2.1. Enerji Sektörünün Önemi ve Literatür Sonuçları

Küreselleşmenin önemli bir sonucu olarak ortaya çıkan hızlı ekonomik büyüme, üretim ve tüketim süreçlerinde artış yaratmakla kalmamış, gerek hayat standartlarında iyileşme, gerek şehirleşme ve nüfus artışı etkileriyle enerjiye olan ihtiyacı hızla artırmıştır. Öyle ki yaşanan gelişmeler gelecekte de enerjiye olan ihtiyacın artarak devamlılık göstereceğini kanıtlar niteliktedir. Hotunluoğlu ve Karakaya (2011:92) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçları da bu beklentileri desteklemekte ve Türkiye'nin gelecekteki enerji talebinin çok yüksek olacağı yönünde bulgular ortaya koymaktadır.

Enerjinin varlığı, sürdürülebilirliği, edinimi gibi konuların ülke ekonomileri için arz ettiği önem artışı neticesinde 'enerji ekonomisi' ve 'enerji piyasası' alanındaki bilimsel ve kurumsal bazlı çalışmaların artmaya başladığı gözlenmektedir. 1977'de kurulan Uluslararası Enerji Ekonomisi Birliği (IAEE) bu konuda atılmış olan önemli bir adım olarak kabul edilebilir (Silvast, 2017:4).

Enerji sektörüne olan talep miktarının bir belirleyicisi olarak dikkate alınan tanımlayıcılardan bir tanesi de ülkelerin finansal gelişmişlik düzeyleri olmuştur. Bu çerçevede enerji tüketimi ile finansal gelişmişlik düzeyi arasındaki bağlantıyı ölçümlemeyi amaçlayan çalışmalara da rastlanmaktadır. Finansal gelişme menkul kıymet ve bankacılık piyasalarında olumlu reformların varlığını içerir. Nihayetinde bu süreç ekonomik büyümeyi artırarak enerji talebi üzerinde de bir hareketlenmeye sebep olabilir (Sadorsky, 2010; Sadorsky, 2011a). Çoban ve Topçu'nun (2013:81) çalışma bulguları; gelişmiş AB ülkeleri için enerji tüketiminin finansal kalkınmanın önemli bir belirleyicisi olduğunu, buna karşılık gelişmekte olan AB ülkeleri için ise böyle bir ilişkiden bahsedilemeyeceğini göstermektedir. Shahbaz ve arkadaşlarının (2013a:8) çalışma sonuçları ise finansal kalkınma ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda enerji tüketimindeki artışların finansal kalkınmayı tetiklemesi ve finansal kalkınmanın da ekonomik büyümeyi ivmelenmesi beklenebilecek bir süreçtir.

Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığı genel kabul görmektedir. Bu konuda yapılmış çok sayıda çalışma bulunmakta ve sonuçları enerji talebi ile büyüme arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır. Bu ilişkinin yönü konusunda da bir takım soru işaretleri olduğu gözlenmekte ve bu konuda da çeşitli çalışmaların sürdürüldüğü dikkat çekmektedir. Örneğin Shahbaz ve arkadaşlarının (2013a:8) çalışma bulguları enerji tüketiminden ekonomik büyümeye uzanan tek yönlü bir nedensellik ilişkisini teyit etmektedir. Ayrıca Yıldırım ve arkadaşlarının (2016:14) yapmış oldukları çalışmanın bulguları da Türkiye'de enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Yani Türkiye örneğinde enerji tüketimi artışı ekonomik büyümeyi tetikleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat enerji maliyetlerinin ve dolayısıyla fiyatlarının yüksekliği özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu sorunun ortadan kalkması ve ekonomik büyümenin ivmelenmesi için bazı tedbirler alınabilir. Sorrell (2009)

enerji arzının ve enerji verimliliğinin artırılması sayesinde enerji hizmetlerinin marjinal maliyetlerinde düşüşler elde edilebileceği ve dolayısıyla enerji fiyatlarının da bu sayede düşeceğini ifade etmektedir.

Enerji talebi ve dış ticaret ilişkisi de ayrıca merak edilen ve sorgulanan bir diğer konu olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin enerji kullanımındaki artış, dış ticaretlerinde de bir artışa sebep olduğu için, özellikle gelişmekte olan ülkelerin gelecekle ilgili beklentilerinde bir umut ışığı olmaktadır (Öztürk, 2010; Cuadros vd., 2004; Giles ve Williams, 2000). Narayan ve Smyth (2009) Ortadoğu ülkeleri üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında enerji talebi ile ihracat arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlamazken; Shahbaz ve arkadaşlarının (2013a:8) Çin ekonomisi üzerinde gerçekleştirdikleri çalışma sonuçları elektrik talebi ve dış ticaret arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını göstermektedir. Shahbaz ve arkadaşlarının (2013b) Pakistan ekonomisinde gerçekleştirdikleri bir başka çalışmada da aynı bulgular teyit edilmektedir. Sadorsky (2011b) Ortadoğu ülkelerini kapsayan çalışmasında hem ithalat hem de ihracatın enerji tüketimi üzerinde uzun vadede olumlu etkilerinin olduğunu tespit etmektedir.

2.2. AB 28 ve Aday Ülkelerin SITC Rev.3'e Göre Enerji Ticaretlerinin Görünümü

AB 28 ülkeleri dünya dış ticaretindeki yüksek ticaret hacimleriyle dikkat çekmektedir. Tablo 1 ve Tablo 2'de yer alan değerler bu sonucun en önemli bulgularıdır. Bu tabloları gözetmek kaydıyla; AB 28'in 2016 yılı baz alındığında dünya ihracatının yaklaşık %34'ünü, dünya ithalatının ise yaklaşık %33'ünü gerçekleştirmekte olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan dünya dış ticaretinin 3 de 1'inin AB 28 ülkeleri tarafından gerçekleştirildiği aşikardır.

Ülkelerin dış ticaret kapasitelerinin üretim güçleriyle olan bağlantısı ve üretimin de enerji arzına olan duyarlılığı düşünüldüğünde; enerji sektörünün ülkeler için kritik rolü daha iyi anlaşılmaktadır. Bu amaçla AB 28 ve aday statüsündeki ülkelerin 2006-2016 dönemi için enerji sektörü dış ticaret verilerinin gözlemlenmesinin önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gözlem için bir uluslararası istatistik sınıflandırma sistemi olan SITC Rev.3'den yararlanılmıştır. Bu sınıflandırma sistemine göre 3. basamakta yer alan "Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler" başlığındaki dış ticaret verileri, incelenen ülkeler arasında bir karşılaştırma yapabilmek amacıyla Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev 3, 3. Basamak (Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler) Ticaretleri (Milyon \$)

Yıllar	AB 28		Türkiye		Sırbistan		Karadağ		Arnavutluk		Makedonya		Bosna Hersek	
	İhr	İth	İhr	İth	İhr	İth	İhr	İth	İhr	İth	İhr	İth	İhr	İth
2006	76646	414495	3566	20345	225	2595	5	275	33	321	225	760	280	1163
2007	88624	452967	5148	23883	231	3195	11	431	80	614	165	979	329	1364
2008	113982	619021	7532	15123	373	4671	19	531	118	840	0	1418	492	1997
2009	77814	382254	3921	11607	390	2383	12	291	126	536	30	260	522	1278
2010	94877	477225	4369	14994	500	2980	44	276	278	635	257	967	725	1780
2011	135359	647246	6413	19724	471	3711	87	462	413	948	390	1439	817	2376
2012	150293	659961	7478	20645	401	3320	65	429	523	972	259	1390	463	2057
2013	150909	620994	6476	20237	705	3112	143	343	723	838	106	1074	648	2001
2014	134819	558051	5885	20123	553	2894	64	314	38	426	87	1052	564	1832
2015	88487	336654	4298	14416	381	2097	52	222	170	415	53	696	357	1216
2016	---	---	3021	11883	381	1695	57	208	219	339	55	606	362	1082

Kaynak: <https://comtrade.un.org/data>, Erişim: 05.02.2018.

Ülkelerin enerji sektörünü temsilen değerlendirilen "Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler" ticareti, incelenen yıl periyodu çerçevesinde çok istikrarlı bir yapının ortaya koyulmadığını göstermektedir. Bu istikrarsızlık özellikle Avrupa'nın 2008 yılında yaşadığı finansal krizin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Fakat son yıllarda da sektörün dış ticaret açısından tüm ülkelerde inişli çıkışlı bir yapı gösteriyor olması, bölgede ekonomik kökenli bir takım problemlerin sürmekte olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Çalışmada incelenen ülkelerin SITC Rev.3, 3. basamağa göre yıllar itibariyle gerçekleştirdikleri dış ticaretin ortaya koyduğu gelişmeleri dış ticaret açık ve fazlalıkları açısından da değerlendirmek mümkündür. Bu değerlendirme sonucu, incelenen ülkeler açısından enerji kabiliyetlerinin ve bu konuda

elde ettikleri gelişmeler de gözlemlenmiş olacaktır. Tablo 4 bu gerekçelerle Tablo 3'deki verilerden yararlanılmak kaydıyla oluşturulmuştur.

Tablo 4. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev. 3, 3. Basamak (Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler) Ticaretleri Açık Miktar (Milyon \$) ve %'leri

Yıllar	AB 28		Türkiye		Sırbistan		Karadağ		Arnavutluk		Makedonya		Bosna Hersek	
	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık	Dış Açık
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
2006	337849	68,8	16779	70,2	2370	84,0	270	96,4	288	81,4	535	54,3	883	61,2
2007	364343	67,3	18735	64,5	2964	86,5	420	95,0	534	76,9	814	71,2	1035	61,1
2008	505039	68,9	7591	33,5	4298	85,2	512	93,1	722	75,4	1418	100	1505	60,5
2009	304440	66,2	7686	49,5	1993	71,9	279	92,1	410	61,9	230	79,3	756	42,0
2010	382348	66,8	10625	54,9	2480	71,3	232	72,5	357	39,1	710	58,0	1055	42,1
2011	511887	65,4	13311	50,9	3240	77,5	375	68,3	535	39,3	1049	57,4	1559	48,8
2012	509668	62,9	13167	46,8	2919	78,4	364	73,7	449	30,0	1131	68,6	1594	63,3
2013	470085	60,9	13761	51,5	2407	63,1	200	41,2	115	7,4	968	82,0	1353	51,1
2014	423232	61,1	14238	54,7	2341	67,9	250	66,1	388	83,6	965	84,7	1268	52,9
2015	248167	58,4	10118	54,1	1716	69,2	170	62,0	245	41,9	643	85,8	859	54,6
2016	-	-	8862	59,5	1314	63,3	151	57,0	120	21,5	551	83,4	720	49,9

Kaynak: <https://comtrade.un.org/data>, Erişim: 05.02.2018.

Tablo 4 gerek AB 28 ülkelerinin, gerek aday statüsündeki ülkelerin 2006-2016 yıl aralığında enerji sektöründe (Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler) sürekli açık veren konumda olduklarını göstermektedir. Makedonya hariç olmak üzere; diğer ülkelerin dış açıklarının azaldığı gözlenmektedir. Enerji sektörü açısından en az ticari açık veren ülke ise 2016 yılı itibarıyla (%21,5) Arnavutluk'tur. 2016 yılı için sektörel bazlı en yüksek açık değeri ise %83,4 ile Makedonya'da tespit edilmiştir.

Yıllar itibarıyla ülkelerin genelinde gözlemlenen enerji sektörü dış ticaret açıklarındaki azalmaların nedeni, ülkelerin yerli yeni enerji kaynaklarına ulaşım imkanı buldukları, mevcut enerji kaynaklarını daha etkin kullanmaya başladıkları ya da üretim kapasitelerini azalttıkları şeklinde üç farklı gerekçeden bir tanesinin ya da daha fazlasının varlığından kaynaklanıyor olabilir².

3. ÇALIŞMANIN YÖNTEM, BULGU VE SONUÇLARI

Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi (Revealed Comparative Advantage Index – RCA), Balassa tarafından rekabet gücünün ölçülmesi amacıyla geliştirilmiş en yaygın kullanım alanı bulan bir endekstir (Bilas ve Bošnjak; 2015). Balassa sonrasında da bu endeksten yararlanılmak kaydıyla farklı versiyonlarının kullanıldığı bilinmektedir. Fakat De Benedictis ve Tamberi (2002) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçları Balassa'nın orijinal endeksinin diğer endekslere göre daha az sınırlama getirdiğini ortaya koymaktadır. Ama yine de RCA endekslerinin bir ülkenin ihracattaki karşılaştırmalı üstünlük avantajını göstermesine rağmen, karşılaştırmalı üstünlüğün kaynağını göstermediği (Utkulu ve Seymen, 2004) yapılan çalışmaların değerlendirilmesi aşamasında gözden kaçırılmamalıdır.

Yerli ve yabancı literatürde Balassa'nın RCA endeksi formülünden yararlanılmak kaydıyla gerçekleştirilmiş pek çok çalışma bulunmaktadır. Farklı ülkeler ve farklı sektörler üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmalardan bazılarında Tablo 5'de yer verilmiştir.

Tablo 5. Balassa'nın RCA Endeksine Göre Yapılmış Bazı Yerli ve Yabancı Çalışmalar

Araştırmacı	Yıl	Karşılaştırma Yapılan Ülkeler	İncelenen Sektör
Kaitila ve Widgren	1999	Baltık ülkeleri - AB	Genel
Ferto ve Hubbard	2002	Macaristan - AB	Genel
Altay ve Gacaner	2003	Türkiye - Çin	Tekstil ve Hazır Giyim
Hatırlı ve ark.	2003	Türkiye - AB	Tekstil ve Hazır Giyim
Erlat ve Erlat	2004	Türkiye - 12 Ortadoğu Ülkesi	Genel
Çoban ve Kök	2005	Türkiye - AB	Tekstil
Seyoum	2007	Genel	Hizmet
Serin ve Civan	2008	Türkiye - AB	Domates, Zeytinyağı ve Meyve Suyu
Jayawickrama ve Thangavelu	2008	Singapur-Çin-Hindistan	Endüstri
Yücel	2010	Türkiye - Çin	Tekstil ve Hazır Giyim
Amighini ve ark.	2011	İtalya	Genel

² Adı geçen ülkelerin (Karadağ hariç olmak üzere) ihracatlarında gözlemlenen yıllık artışlar, ülkelerin büyüdüğünü ve daha fazla ürettiklerini gösterdiği için, üretimlerinde bir kısıntının gerçekleşme ihtimalinin olmadığı söylenebilir.

Kara ve Erkan	2011	Türkiye	Emek Yoğun
Riaz ve Jansen	2012	Pakistan	Tarım
Mahajan ve ark.	2015	Hindistan – İrlanda - İsrail	İlaç

3.1. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada Türkiye gibi AB'ye aday ülke statüsünde yer alan Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Bosna Hersek ve Makedonya'nın 2006-2016 yılı dış ticaret verileri kullanılarak, "Enerji Sektörü" nün rekabet gücü karşılaştırmasının yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada SITC Rev 3 (Standart International Trade Classification Rev 3 – Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması 3. Revizyon, 1988) çerçevesinde değerlendirilmiş olan 10 adet tek basamaklı sınıflandırmada 3. basamakta yer alan "Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler" başlığı altında yer alan ve bu basamağın altında çift basamaklı olarak ayrıca değerlendirilen "Taş, Kok ve Briket Kömürü", Petrol ve Petrolden Elde Edilen Ürünler", "Doğalgaz ve Mamül Gaz" ve "Elektrik Enerjisi" alt basamaklarındaki veriler kullanılmıştır. Mevcut verilere <https://comtrade.un.org/data> ve <https://www.wto.org> adreslerinden ulaşılmış ve hesaplamalar bu verilerin Balassa'nın kullandığı Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantages – RCA) denklemine yerine konulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.

Balassa'ya ait RCA endeksini çalışmamızın uygulama bölümünde de kullandığımız haliyle aşağıdaki şekilde yazmak ve yorumlamak mümkündür (Balassa, 1965):

$$RCA_{ij} = (X_{ij} / X_{it}) / (M_{ij} / M_{it})$$

Bu eşitlikte;

RCA_{ij} i ülkesinin j mal grubundaki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük katsayısını;

(X_{ij}) i ülkesinin j mal grubundaki ihracatını;

(X_{it}) i ülkesinin toplam ihracatını;

(M_{ij}) i ülkesinin j mal grubundaki ithalatını;

(M_{it}) i ülkesinin toplam ithalatını göstermektedir.

$RCA_{ij} > 1$ ise i ülkesinin j mal grubunda rekabet gücü yüksek, $RCA_{ij} < 1$ ise i ülkesinin j mal grubunda rekabet gücü düşük, $RCA_{ij} = 1$ ise i ülkesinin j mal grubunda rekabet gücü dünya uzmanlaşma düzeyiyle aynı şeklinde yorum yapılır (Coxhead, 2007).

3.2. Çalışmanın Bulgu ve Sonuçları

Tablo 6 AB28 ile AB aday ülkelerinin SITC Rev 3'de 3. Basamakta yer alan - "Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler" açısından Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğü' nü (RCA) 2006-2016 yıl aralığında gözlemlemek amacıyla düzenlenmiştir.

Tablo 6. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev 3, 3. Basamak (Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler) RCA Değerleri

YILLAR	AB 28	TÜRKİYE	SIRBİSTAN	KARADAĞ	ARNAVUTLUK	BOSNA HERSEK	MAKEDONYA
2006	0,20	0,29	0,18	0,06	0,39	0,53	0,46
2007	0,21	0,34	0,16	0,12	0,51	0,56	0,26
2008	0,20	0,76	0,18	0,22	0,54	0,60	0,00
2009	0,21	0,47	0,31	0,25	0,98	0,91	0,22
2010	0,21	0,47	0,29	0,80	1,25	0,78	0,43
2011	0,22	0,58	0,21	0,76	1,20	0,65	0,43
2012	0,23	0,56	0,20	0,76	1,23	0,44	0,30
2013	0,24	0,53	0,32	1,97	1,81	0,59	0,15
2014	0,24	0,45	0,27	1,10	0,19	0,57	0,12
2015	0,26	0,43	0,25	1,36	0,92	0,52	0,11
2016	-	0,35	0,29	1,74	1,54	0,57	0,13
ORT. RCA	0,22	0,48	0,24	0,83	0,96	0,61	0,24

AB28'in incelenen yıl aralığındaki Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğünün (RCA) zayıflığı dikkat çekmektedir (10 yıl ortalaması 0.22). Hatta bu değer tüm AB aday ülkelerinin ortalama RCA

değerlerinin altında kalmakta ve AB ülkelerinin incelenen “Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler” açısından düşük rekabet gücünün bir göstergesi olmaktadır.

2006-2016 yıl aralığında aday ülkeler çerçevesinde en yüksek rekabet gücüne sahip olan ülke Arnavutluk olarak tespit edilirken (ortalama RCA değeri 0,96), Arnavutluk’u Karadağ (ortalama RCA değeri 0,83), Bosna Hersek (ortalama RCA değeri 0,61) ve 4. Sırada Türkiye’nin (ortalama RCA değeri 0,48) takip ettiği görülmektedir. Makedonya ve Sırbistan aynı ortalama RCA değerlerine sahip olup (0,24), bu değerleriyle bile AB üyelerinin üzerinde bir rekabet gücüne sahip bulunmaktadırlar.

2016 yılı dış ticaret verileri çerçevesinde yüksek rekabet gücü sergileyen iki ülke vardır: Karadağ (RCA 1,74) ve Arnavutluk (RCA 1,54). Gerek AB28, gerekse diğer AB aday ülkeleri 2016 yılı itibariyle sektörel bazlı bir rekabet gücüne sahip değildir.

Karadağ ve Arnavutluk adına sektörel rekabet gücünün yüksek bulunmuş olması aslında çok da şaşırtıcı değildir. Enerji sektörü Karadağ’ın kullanılmamış potansiyele sahip olduğu en stratejik sektörlerinden bir tanesidir ve şu anda ülke sanayisinin %50’den fazlasını kapsayan imalat sanayi içerisinde, elektrik üretiminin payı %44’ün üzerindedir (<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Karadağ>) . Arnavutluk ise ham petrol ve kömür gibi yeraltı kaynaklarına az miktarda sahip olmasına karşın, özellikle 2015 yılından itibaren artan ham petrol ve elektrik enerjisi ihracatı ile dikkat çeken bir ülke durumundadır (<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Arnavutluk>). Ayrıca Arnavutluk hükümetinin enerji sektöründeki altyapı projelerine odaklandığı ve bu alanda yabancı yatırımları ülkeye çekmeye çalıştığı da gözlenmektedir (<http://www.mfa.gov.tr/arnavutluk-ekonomisi.tr.mfa>).

Tablo 7, AB28 ile AB aday ülkelerinin SITC Rev 3 çerçevesinde 3. Basamakta yer alan - “Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler” grubunun ilk alt hesap grubu olan “3.32. Taş, Kok ve Briket Kömürü” açısından Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğü’ nü (RCA) 2006-2016 yıl aralığında gözlemlemek amacıyla düzenlenmiştir.

Tablo 7. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev 3, 3.32. Basamak (Taş, Kok ve Briket Kömürü) RCA Değerleri

YILLAR	AB 28	TÜRKİYE	SIRBİSTAN	KARADAĞ	ARNAVUTLUK	BOSNA HERSEK	MAKEDONYA
2006	0,04	0,00	0,05	26,47	0,06	2,06	0,16
2007	0,03	0,01	0,10	18,31	0,07	2,57	0,12
2008	0,03	0,04	0,08	9,08	0,01	1,66	0,00
2009	0,04	0,00	0,04	34,11	0,03	1,60	0,16
2010	0,06	0,01	0,04	62,47	0,00	1,37	0,10
2011	0,05	0,01	0,02	27,03	0,00	1,03	0,03
2012	0,05	0,01	0,05	29,90	0,01	0,83	0,07
2013	0,05	0,01	0,23	11,81	0,00	0,81	0,01
2014	0,05	0,02	0,08	13,43	0,00	0,98	0,01
2015	0,06	0,01	0,01	12,88	0,00	0,88	0,04
2016	---	0,00	0,02	15,85	0,00	0,99	0,01
ORT. RCA	0,05	0,01	0,07	23,76	0,02	1,34	0,06

AB aday ülkelerinin SITC Rev 3, 3.32. Basamak (Taş, Kok ve Briket Kömürü) RCA Değerlerini incelediğimizde, Karadağ’ın gerek AB ve gerekse diğer aday ülkeler karşısında dikkat çeken bir rekabet üstünlüğüne sahip olduğunu gözlemlemekteyiz. Sonuçlar bize Karadağ’ın “taş, kok ve briket kömürü” nde diğer incelenen ülkeler karşısındaki rekabet gücü üstünlüğünün 23 kattan fazla olduğunu göstermektedir (2006-2016 yıl aralığında Karadağ’ın bu enerji kategorisindeki ortalama RCA değeri 23,76 olarak hesaplanmıştır). Bosna Hersek de, Karadağ kadar olmasa da, incelenen sektörde diğer aday ülkeler ve AB karşısında yüksek bir rekabet gücü performansı sergilemektedir (2006-2016 yıl aralığı ortalaması 1,34). Bu basamaktaki en düşük performans ise 0,01’lik ortalama RCA değeri ile Türkiye’nindir. Ayrıca AB ülkelerinin incelenen basamaktaki ortalama RCA değerinin de oldukça düşük (0,05) olduğu tespit edilmiştir.

2016 yılı ticaret verilerine göre hesaplanan RCA değerleri de, Karadağ’ın incelenen ülkeler arasındaki yüksek rekabet gücünü ortaya koymaktadır (RCA 15,85). Karadağ’ın bu performansı, ülke genelinde kalkınmada öncelikli alan olarak belirlenmiş üç sektörden biri olan enerji sektörüne yönelik teşviklerin

(https://ihale.tobb.org.tr/dosya/2617_Karadag_Yatirim_Firsatlari.pdf) olumlu sonucu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca ülke genelinde termik santral projelerine de özel bir önem verildiği bilinmektedir (https://ihale.tobb.org.tr/dosya/2617_Karadag_Yatirim_Firsatlari.pdf).

Tablo 8, AB28 ile AB aday ülkelerinin SITC Rev 3 çerçevesinde 3. Basamakta yer alan - “Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler” grubunun ikinci alt hesap grubu olan “3.33. Petrol ve Petrolden Elde Edilen Ürünler” açısından Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğü’ nü (RCA) göstermektedir.

Tablo 8. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev 3, 3.33. Basamak (Petrol ve Petrolden Elde Edilen Ürünler) RCA Değerleri

YILLAR	AB 28	TÜRKİYE	SIRBİSTAN	KARADAĞ	ARNAVUTLUK	BOSNA HERSEK	MAKEDONYA
2006	0,23	0,32	0,18	0,01	0,48	0,05	0,51
2007	0,24	0,40	0,11	0,14	0,97	0,06	0,39
2008	0,24	0,96	0,14	0,27	1,00	0,04	0,00
2009	0,26	0,56	0,28	0,26	1,15	0,20	0,47
2010	0,24	0,58	0,28	0,39	1,13	1,66	0,48
2011	0,25	0,71	0,22	0,22	1,52	0,37	0,50
2012	0,27	0,67	0,23	0,22	1,91	0,33	0,35
2013	0,27	0,64	0,28	0,28	2,21	0,27	0,20
2014	0,27	0,54	0,32	0,26	0,20	0,32	0,15
2015	0,30	0,62	0,28	0,60	1,12	0,23	0,12
2016	----	0,53	0,25	0,60	1,66	0,20	0,14
ORT. RCA	0,26	0,59	0,24	0,29	1,21	0,34	0,30

Gerçekleştirilen RCA hesaplama sonuçları Petrol ve Petrolden Elde Edilen Ürünler basamağında rekabet gücü üstünlüğünün Arnavutluk’ta olduğunu göstermektedir (2006-2016 yıl aralığında ortalama RCA değeri 1,21). Bu alanda Türkiye’nin rekabet gücü üstünlüğü düşük olarak hesaplanmış olmakla birlikte (ortalama RCA değeri 0,59), diğer aday ülkeler (Arnavutluk hariç) ve AB karşısında daha iyi bir üretim ve rekabet performansına sahip olduğu gözlenmektedir.

Sadece 2016 yılı performansını değerlendirdiğimizde ise; yine Arnavutluk’un 1,66’lık RCA değeri ile rekabet üstünlüğünü elinde bulundurduğu söylenebilir. İncelenen diğer ülkeler için rekabet dezavantajı söz konusudur. Arnavutluk az denilebilecek miktarda ham petrol kaynağına sahip olmasına karşın, özellikle 2015 yılından itibaren artan ham petrol ihracatı ile dikkat çeken bir ülke olmuştur (<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Arnavutluk>). Çalışma bulguları da Arnavutluk dış ticaretindeki bu yapılanmayı destekler niteliktedir.

Tablo 9, AB28 ile AB aday ülkelerinin SITC Rev 3 çerçevesinde 3. Basamakta yer alan - “Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler” grubunun üçüncü alt hesap grubu olan “3.34. Doğalgaz ve Mamul Gaz” açısından Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğü’ nü (RCA) göstermek amacıyla düzenlenmiştir.

Tablo 9. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev 3, 3.34. Basamak (Doğalgaz ve Mamul Gaz) RCA Değerleri

YILLAR	AB 28	TÜRKİYE	SIRBİSTAN	KARADAĞ	ARNAVUTLUK	BOSNA HERSEK	MAKEDONYA
2006	0,03	0,18	0,02	0,00	0,27	0,00	0,15
2007	0,02	0,11	0,02	0,00	0,37	0,00	0,05
2008	0,02	0,17	0,02	0,00	0,16	0,00	0,00
2009	0,02	0,17	0,02	0,00	0,53	0,02	0,17
2010	0,03	0,11	0,02	0,00	0,03	0,01	0,07
2011	0,03	0,14	0,03	0,00	0,02	0,00	0,09
2012	0,05	0,17	0,02	0,00	0,00	0,00	0,07
2013	0,06	0,16	0,05	0,02	0,06	0,00	0,07
2014	0,08	0,11	0,07	0,00	0,00	0,00	0,04
2015	0,05	0,10	0,07	0,00	0,13	0,00	0,03
2016	----	0,09	0,13	0,00	0,34	0,00	0,04
ORT. RCA	0,04	0,14	0,04	0,00	0,17	0,00	0,07

İncelenen ülkelerde Doğalgaz ve Mamul Gaz açısından herhangi bir karşılaştırmalı üstünlük tespit edilememiştir. Gerek AB28, gerekse aday ülkelerin doğalgaz ve mamul gaz üretimlerinde bir rekabet avantajı bulunmamaktadır.

Tablo 10, AB üye ülkeleri ile AB aday ülkelerinin SITC Rev 3 çerçevesinde 3. Basamakta yer alan “Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler” grubunun son alt hesap grubu olan “3.35. Elektrik Enerjisi” açısından Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüğü’ nü (RCA) göstermek amacıyla düzenlenmiştir.

Tablo 10. AB 28 ve Aday Ülkeler SITC Rev 3, 3.35. Basamak (Elektrik Enerjisi) RCA Değerleri

YILLAR	AB 28	TÜRKİYE	SIRBİSTAN	KARADAĞ	ARNAVUTLUK	BOSNA HERSEK	MAKEDONYA
2006	0,91	11,24	2,08	0,00	0,00	5,20	0,37
2007	0,90	12,18	1,35	0,00	0,00	2,80	0,01
2008	0,78	7,44	1,72	0,00	0,05	5,26	0,00
2009	0,59	11,36	2,67	0,00	0,82	10,96	0,09
2010	1,19	14,74	2,00	2,87	2,53	4,74	0,48
2011	1,24	3,06	1,81	1,81	0,81	5,96	0,34
2012	1,01	1,16	0,93	1,78	0,15	2,09	0,29
2013	1,12	0,14	2,39	8,33	0,77	7,06	0,05
2014	1,23	0,31	0,78	5,27	0,00	6,50	0,09
2015	1,45	0,33	1,38	7,91	0,71	4,73	0,13
2016	---	0,09	2,21	5,20	1,67	4,80	0,14
ORT. RCA	1,04	5,64	1,76	3,02	0,68	5,46	0,18

Elektrik Enerjisi alt sektörüne ortalama RCA değerleri çerçevesinde baktığımızda Türkiye’nin bu üretim alanındaki karşılaştırmalı üstünlüğü dikkat çekmektedir (Ortalama RCA değeri 5,64). Türkiye’nin an yakın takipçisi ise Bosna Hersek (ortalama RCA değeri 5,46)’ dir. Arkasından ortalama 3,02’lik RCA değeri ile Karadağ, 1,76’lık değeri ile Sırbistan ve 1,04’lük değeri ile AB ülkeleri gelmektedir.

Yıl bazlı gelişmelere baktığımızda ise; Türkiye’nin elektrik enerjisinde sahip olduğu rekabet üstünlüğünü zaman içerisinde yitirdiği (2006 yılı RCA değeri 11,24 iken 2016 yılı RCA değeri 0,09) ve Türkiye, Makedonya ve Bosna-Hersek dışındaki ülkelerin elektrik enerjisi rekabet güçlerinde bir artış olduğunu söylemek mümkündür.

2016 yılı verilerine göre hesaplanan RCA değerleri, elektrik enerjisinde Karadağ’ın (5,20), Bosna Hersek’in (4,80), Sırbistan’ın (2,21), Arnavutluk’un (1,67) ve AB28’in (2015 yılı RCA’sı 1,45) rekabet gücü avantajını göstermektedir.

Karadağ, Bosna Hersek, Sırbistan ve Arnavutluk’u elektrik enerjisi açısından rekabette güçlü kılan ve Türkiye’nin önüne geçiren unsurlar, aslında birbirinden çok da farklı değildir. Karadağ için elektrik ülke ekonomisinin başlıca ihracat kalemidir (<http://www.mfa.gov.tr/karadag-ekonomisi-tr.mfa>). Bosna Hersek’de dış ticaret fazlası veren iki sektörden bir tanesi elektrik enerjisidir (http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/UA/BiH_Sosyo_Ekonomik_Yapi_Sektorel_Degerle_ndirme_Ozeti.pdf – s.17). Ayrıca Bosna Hersek’in dış ticaret verilerinden yola çıkılarak yapılmış olan RCA hesaplaması sonuçları, incelenen 26 sektörden (bu sektörler ülke dış ticaretinin %98’ini temsil ediyor) 5 tanesinin rekabet gücünün yüksek olduğunu ve bunlardan birisinin de elektrik üretimi sektörü olduğunu göstermektedir (http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/UA/BiH_Sosyo_Ekonomik_Yapi_Sektorel_Degerle_ndirme_Ozeti.pdf – s.37). Elektrik enerjisi Sırbistan’ın başlıca ihracat kalemleri içerisinde yer almakta olup, 2016’dan 2017’ye geçişte bu değerde bir miktar düşüş yaşandığı gözlenmektedir (<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Sırbistan>). Arnavutluk’da ise 2015 yılı itibariyle elektrik enerjisi ihracatının ülke ihracatındaki öneminin artmaya başladığı görülmektedir (<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Arnavutluk>).

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Enerji neredeyse tüm mal ve hizmet sektörleri için vazgeçilmez bir girdi olma özelliğinden dolayı, ülkelerin hem ekonomik, hem sosyal, hem de siyasi gelişmelerinin kazanılması ve sürdürülmesi süreçlerinde temel bir gereklilik olarak kendisini göstermektedir. Bu anlamda da sürdürülebilir bir kalkınma için enerjinin de sürdürülebilirliğine ihtiyaç duyulmaktadır.

Açıklanan gerekçeler çerçevesinde çalışma; enerjinin tüm ülke ekonomileri için vazgeçilmez bir olgu olmasından yola çıkılarak; gerek AB28 ülkelerinin, gerekse AB'ye aday ülke statüsünde yer alan ülkelerin (Türkiye, Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek) enerji sektöründeki avantajlı/dezavantajlı alanlarını gözlemlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

SITC Rev.3 çerçevesinde 3. Basamakta 'Mineral Yakıtlar, Yağlar vb. İlgili Maddeler' ana başlığı ile enerji sektörünün genelini temsilen değerlendirilen bölüme ait 2016 yılı RCA değerleri, sadece Karadağ ve Arnavutluk için bir yüksek rekabet gücünün mevcudiyetine işaret etmektedir. AB dahil diğer aday ülkelerin ise enerji sektörünün geneli göz önüne alındığında rekabet dezavantajına sahiptir. Arnavutluk 2010, Karadağ ise 2013 yılından itibaren yüksek rekabet gücünün varlığını ortaya koyabilmiş olmasına rağmen; 2016 yılı itibariyle enerji sektörü genelinde rekabet gücü en yüksek olan ülke Karadağ olmuştur.

3. basamak altında 32 kodlu olarak yer alan 'Taş, Kok ve Briket Kömürü' ticaretinde yine Karadağ'ın yüksek rekabet gücü olduğu görülmektedir. (RCA değerinin 1'in üzerinde bulunması yüksek rekabet gücünün göstergesi olarak yorumlanırken, Karadağ'ın RCA değeri 2016 yılı için 15,85 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç çok büyük bir rekabet avantajını ortaya koymaktadır.) Karadağ'ın bu sektördeki tek rakibi Bosna Hersek iken, incelenen yıl aralığı itibariyle Bosna Hersek'in mevcut rekabet avantajının yıllar itibariyle dezavantaja dönüştüğü de dikkat çekmektedir. Bu durum Karadağ'ın yeni kömür yataklarına ulaşmasına karşılık, Bosna Hersek'in mevcut kaynaklarını tükettiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

33 kodlu 'Petrol ve Petrolden Elde Edilen Ürünler' ticaretinde ise Arnavutluk'un rakipsiz bir şekilde rekabet gücü avantajına sahipliği dikkat çekmektedir. AB28 dahil, Arnavutluk hariç tüm aday ülkelerin bu üretim sahasında hiçbir rekabet gücü avantajı söz konusu değildir.

34 kodlu 'Doğalgaz ve Mamul Gaz' ticaretinde ise incelenen hiçbir ülkenin bir üstünlük sergileyemediği ve incelenen tüm ülkelerin bu üretim sahasında çarpıcı bir şekilde dezavantajlı oldukları gözlenmektedir. Bu olağan bir sonuçtu. Çünkü bu ülkelerin hiç birisinde etkin doğalgaz kaynakları yoktur.

35 kodlu 'Elektrik Enerjisi' ticaretinde, Türkiye ve Makedonya hariç olmak üzere, incelenen tüm ülkelerin bir rekabet avantajına sahip oldukları görülmektedir. Özellikle Karadağ ve Bosna-Hersek'in diğer aday ülkeler karşısındaki rekabet üstünlüğü oldukça yüksek bulunmuştur (2016 yılı için Karadağ'ın RCA değeri 5,20, Bosna-Hersek'in RCA değeri 4,80'dir).

Ana ve alt başlıklar çerçevesinde yapmış olduğumuz değerlendirme sonuçları, başta Karadağ olmak üzere, Arnavutluk ve Bosna-Hersek'in enerji sektöründeki rekabet avantajının varlığını ortaya koymaktadır. Enerji sektörünün sadece gelişmekte olan ülkeler için değil, gelişmiş ülkeler için de büyük bir öneme sahip olduğu düşüncesiyle bu sonuçları değerlendirdiğimizde; enerji sektöründe rekabet dezavantajına sahip AB 28'e, mevcut aday ülkeler arasından bir katılım gerçekleşecekse, Karadağ ve Arnavutluk'un ön sıralarda yer alacağını söyleyebiliriz. Ayrıca Bosna-Hersek'in de bu kabul konusunda çok gerilerde kalmayacağı düşünülebilir.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu makale 9-11 Nisan 2018 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "1st International Congress on New Horizons in Education and Social Science (ICES - 2018)" isimli uluslararası kongrede sözlü olarak sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

KAYNAKÇA

ALTAY, N. O., GACANER, A. (2003). TURKEY'S DYNAMICS OF COMPETITION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF COMPETITIVENESS OF THE TEXTILE AND CLOTHING INDUSTRY. Paper Presented at the VII.ERC/METU International Economy Congress, Ankara.

AMIGHINI, A., LEONE, M., RABELLOTTI, R. (2011). PERSISTENCE VERSUS CHANGE IN THE INTERNATIONAL SPECIALIZATION PATTERN OF ITALY: HOW MUCH DOES THE 'DISTRICT EFFECT' MATTER?. *Regional Studies*. 45(3): 381-401.

BALASSA, B. (1965). TRADE LIBERALISATION AND 'REVEALED' COMPERATIVE ADVANTAGE. *The Manchester School of Economic and Social Studies*. 33 (2):99-123.

- BILAS, V., BOŠNJAK, M. (2015). REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE AND MERCHANDISE EXPORTS: THE CASE OF MERCHANDISE TRADE BETWEEN CROATIA AND THE REST OF THE EUROPEAN UNION MEMBER COUNTRIES. *Ekon. Misao Praksa Dbk. God. XXIV, Br. 1:29-47.*
- CUADROS, A., ORTS, V., ALGUACIL, M. T. (2004). OPENNESS AND GROWTH: RE-EXAMINING FOREIGN DIRECT INVESTMENT, TRADE AND OUTPUT LINKAGES IN LATIN AMERICA. *J. Dev. Stud.* 40: 167-192.
- COXHEAD, I. (2007). A NEW RESOURCE CURSE? IMPACTS OF CHINA'S BOOM ON COMPARATIVE ADVANTAGE AND RESOURCE DEPENDENCE IN SOUTHEAST ASIA. *World Development.* 35(7):1099-1119.
- ÇOBAN, S., TOPÇU, M. (2013). THE NEXUS BETWEEN FINANCIAL DEVELOPMENT AND ENERGY CONSUMPTION IN THE EU: A PANEL DATA ANALYSIS. *Energy Economics.* 39: 81-88.
- ÇOBAN, O., KÖK, R. (2005). TÜRKİYE TEKSTİL ENDÜSTRİSİ VE REKABET GÜCÜ: AB ÜLKELERİYLE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ ÖRNEĞİ (1989-2001). *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi.* 20(228): 68-81.
- DE BENEDETTIS, L., TAMBERI, M. (2002). A NOTE ON THE BALASSA INDEX OF REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE. *Universita' Politecnica delle Marche (I), Dipartimento di Scienze Economiche e Sociali, Working Papers* 158.
- ERLAT, G., ERLAT, H. (2004). TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU ÜLKELERİ İLE OLAN TİCARETİ, 1990-2002. (Edt) Ercan Uygur ve İrfan Cıvır. *GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım. TEK Yayını.*
- FERTO, I., HUBBARD, L. (2002). REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE AND COMPETITIVENESS IN HUNGARIAN AGRI-FOOD SECTORS TECHNOLOGY FORESIGHT IN HUNGARY. *Institute of Economics Hungarian Academy of Sciences, Discussion Papers.* 2002/8.
- GILES, J. A., WILLIAMS, C. L. (2000). EXPORT-LED GROWTH: A SURVEY OF THE EMPIRICAL LITERATURE AND SOME NON-CAUSALITY RESULTS. *J. Int. Trade Econ. Dev.* 9: 261-337.
- HATIRLI, S. A., DEMİRCAN, V., ÖZKAN, B. (2003). TEKSTİL VE KONFEKSİYON İHRACATINDA TÜRKİYE'NİN REKABET DURUMU. *Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü. Yayın No:106:115-122.*
- HOTUNLUOĞLU, H., KARAKAYA, E. (2011). FORECASTING TURKEY'S ENERGY DEMAND USING ARTIFICIAL NEURAL NETWORKS: THREE SCENARIO APPLICATIONS. *Ege Akademik Bakış. Cilt 11, Özel Sayı, 87-94.*
- JAYAWICKRAMA, A., THANGAVELU, S. M. (2010). TRADE LINKAGES BETWEEN CHINA, INDIA AND SINGAPORE: CHANGING COMPARATIVE ADVANTAGE OF INDUSTRIAL PRODUCTS. *Journal of Economic Studies.* 37(3):248-266.
- KAITILA, V., WIGREN, M. (1999). REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE IN TRADE BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND THE BALTIC COUNTRIES. *The Research Institute of the Finnish Economy Discussion Papers, No. 697.*
- KARA, O., ERKAN, B. (2011). TÜRKİYE'NİN EMEK YOĞUN MAL İHRACATINDAKİ KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜKLERİN MAKROEKONOMİK BÜYÜKLÜKLERLE İLİŞKİSİ *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Bahar 2011, 7,7(1):67-93.*
- MAHAJAN, V., NAURIYALAND, D.K., SINGH, S.P. (2015). TRADE PERFORMANCE AND REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE OF INDIAN PHARMACEUTICAL INDUSTRY IN NEW IPR REGIME. *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing.* 9(1):56-73.
- NARAYAN, P. K., SMYTH, R. (2009). MULTIVARIATE GRANGER CAUSALITY BETWEEN ELECTRICITY CONSUMPTION, EXPORTS AND GDP: EVIDENCE FROM A PANEL OF MIDDLE EASTERN COUNTRIES. *Energy Policy.* 37, 229-236.
- ÖZTÜRK, İ. (2010). A LITERATURE SURVEY ON ENERGY-GROWTH NEXUS. *Energy Policy.* 38, 340-349.

RÍAZ, K., JANSEN, H. G. P. (2012). SPATIAL PATTERNS OF REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE OF PAKISTAN'S AGRICULTURAL EXPORTS. *Pakistan Economic and Social Review*, 50(2) (Winter 2012), 97.

SADORSKY, P. (2010). THE IMPACT OF FINANCIAL DEVELOPMENT ON ENERGY CONSUMPTION IN EMERGING ECONOMIES. *Energy Policy*, 38: 2528-2535.

SADORSKY, P. (2011a). FINANCIAL DEVELOPMENT AND ENERGY CONSUMPTION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN FRONTIER ECONOMIES. *Energy Policy*. 39: 999-1066.

SADORSKY, P. (2011b). TRADE AND ENERGY CONSUMPTION IN MIDDLE EAST. *Energy Econ.* 33: 739-749.

SERİN, V., CİVAN, A. (2008). REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE AND COMPETITIVENESS: A CASE STUDY FOR TURKEY TOWARDS THE EU. *Journal of Economic and Social Research*. 10(2): 25-41.

SEYOUM, B. (2007). REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE AND COMPETITIVENESS IN SERVICES: A STUDY WITH SPECIAL EMPHASIS ON DEVELOPING COUNTRIES. *Journal of Economic Studies*. 34(5): 376 – 388.

SHAHBAZ, M., KHAN, S., TAHİR, M. I. (2013a). THE DYNAMIC LINKS BETWEEN ENERGY CONSUMPTION, ECONOMIC GROWTH, FINANCIAL DEVELOPMENT AND TRADE IN CHINA: FRESH EVIDENCE FROM MULTIVARIATE FRAMEWORK ANALYSIS. *Energy Economics*. 40: 8-21.

SHAHBAZ, M., LEAN, H. H., FAROOQ, A. (2013b). NATURAL GAS CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH IN PAKISTAN. *Renew. Sustain. Energy Rev.* 18: 87-94.

SILVAST, A. (2017). ENERGY, ECONOMICS AND PERFORMATIVITY: REVIEWING THEORETICAL ADVANCES IN SOCIAL STUDIES OF MARKETS AND ENERGY. *Energy Research ve Social Science*. 34: 4-12.

SORRELL, S. (2009). JEVONS' PARADOX REVISITED: THE EVIDENCE FOR BACKFIRE FROM IMPROVED ENERGY EFFICIENCY. *Energy Policy*. 37: 1456-1469.

UTKULU, U., SEYMEN, D. (2004). REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE AND COMPETITIVENESS: EVIDENCE FOR TURKEY VISÀ-VIS THE EU/15. Paper presented on the European Trade Study Group 6th Annual Conference ETSG, Nottingham.

YILDIRIM, E., ŞÜKRÜOĞLU, D., ASLAN, A. (2014). ENERGY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH IN THE NEXT 11 COUNTRIES: THE BOOTSTRAPPED AUTOREGRESSIVE METRIC CAUSALITY APPROACH *Energy Economics*. 44: 14-21.

YÜCEL, Y. (2010). ULUSLARARASI TİCARETİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE TÜRK TEKSTİL VE HAZIR GİYİM SEKTÖRÜNÜN REKABET GÜCÜ VE ÇİN TEHDİDİ. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*. 29(2):227-250.

İnternet Kaynakları

<https://comtrade.un.org/data>. Erişim: 05.02.2018.

<https://www.wto.org>. Erişim: 05.02.2018.

<http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=282>. Erişim: 05.02.2018.

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=45465&l=1>. Erişim: 05.02.2018.

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=49043&l=1>. Erişim: 05.02.2018.

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=49992&l=1>. Erişim: 05.02.2018.

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=45469&l=1>. Erişim: 05.02.2018.

<http://www.ab.gov.tr/index.php?p=267&l=1>. Erişim: 05.02.2018.

http://www.mfa.gov.tr/no_-230_-20-eylul-2016_-bosna-hersek_in-ab-adaylik-basvurusunun-kabuledilmesi-hk_.tr.mfa. Erişim: 05.02.2018

<http://www.mfa.gov.tr/karadag-ekonomisi-.tr.mfa>. Erişim: 19.04.2018.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/dislliskiler/ulkeler/ulke-detay/Karadağ>. Erişim: 19.04.2018.

https://ihale.tobb.org.tr/dosya/2617_Karadag_Yatirim_Firsatlari.pdf. Erişim: 19.04.2018.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/dislliskiler/ulkeler/ulke-detay/Arnavutluk>. Erişim: 19.04.2018.

<http://www.mfa.gov.tr/arnavutluk-ekonomisi.tr.mfa>. Erişim: 19.04.2018.

http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/UA/BiH_Sosyo_Ekonomik_Yapi_Sektorel_Degerlen_dirme_Ozeti.pdf. Erişim: 19.04.2018.

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/dislliskiler/ulkeler/ulke-detay/Sirbistan>. Erişim: 19.04.2018.